

A BUDAPESTI VÁLÁSOK TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK VIZSGÁLATA (1869–1906)

A 19–20. századi házassági konfliktusok, illetőleg a válások kapcsán meglehetősen ritkán szokták a jelenség térbeliségét vizsgálni. A legerjedtebb, és ebből a nézőpontból a legegyszerűbb eljárás, amikor különböző országok, régiók válási rátáit vetjük össze: az egyes jogterületek (államok), azon belül vidékek népessége rendkívül különbözőképpen viszonyulhat a válás intézményéhez. Régi megfigyelés az is, hogy a városokban általában bomlékonyabbak a házassági kötelékek, illetőleg sokkal gyakrabban fordul elő „irreguláris”, azaz normaszegő viselkedés, így a házasság felbontása, mint rurális környezetben.¹ Ugyanakkor maga a városi tér, lakóival együtt, rendkívül változatos: a moralizálásra hajlamos kortársakat például annak idején hol a „szegénynegyedek” erkölcsi állapota nyugtalanította, hol a családi kötelékek gyengülését kárhoztatták a válások terén valóban aktívabbnak mutatkozó – a város reprezentatív kerületeit domináló – „középosztály” körében.

A válási gyakoriság növekedése általánosan, a nyugati világban mindenfelé – már ahol persze a jogintézmény létezett, vagy időközben bevezetésre került – észlelhető volt, amit manapság a történészek a 19. századi változásokkal, a hagyományos családi gazdaságok bomlásával, illetve a nők munkába állásával hoznak összefüggésbe.² Bár a jelenség térben rendkívül egyenetlenül zajlott, ennek már (vagy még) nem nagyon szentelnek figyelmet. A korszakban a legszembetűnőbb módon kétségtelenül a város, a városi társadalom alakult át, amivel párhuzamosan megfigyelhető, – jóllehet korántsem ellentmondásoktól mentesen –, a válások elterjedése. Jogosnak tűnik a feltevés, miszerint a városi népesség soha nem látott mértékű felduzzadása, a különböző származású, etnikumú, vallású lakosok keveredése, az épített környezet, a lakásviszonyok, a városi életforma gyors ütemű változása valamiképpen kihatott a házasságok állapotára, illetőleg teljesen más keretet biztosított a házassági konfliktusok kihordására. Kézenfekvő tehát rákérdezni, milyen viszonyban állt a két folyamat egymással: gyakorolt-e ténylegesen hatást az urbanizáció a válások számának növekedésére, – vagy inkább csak véletlen egybeesésről beszélhetünk, továbbá közelebbről megvizsgálni, hogyan ment végbe a városi térben a válások elterjedése.

A korszakban metropolisszá növvő magyar főváros, Budapest kapcsán mindenesetre különös élességgel vetődhet fel a fenti kérdés. Egyfelől, a válóperek száma – amely pertípus Pest-Budán a 19. század első felében még gyakorlatilag ismeretlennek számított – a 19. század derekától lassú, a század végétől pedig látványos növekedésnek indult. Ennek eredményeként a 20. század elejére a budapesti házaspárok válási gya-

korisága országos összehasonlításban, ha nem is a legmagasabb, legalábbis kiemelkedőnek minősíthető.³ Másfelől a korszakban – amint az közismert –, soha nem látott, kontinentális mércével mérve is rohamos ütemben bővült a népesség, nőtt a város területe, illetve alakult át a városkép, valamint a városi társadalom.

A tervezett vizsgálatához, bár néhány évtizeddel később készült, jó kiindulópontot biztosít az a „válási térkép”, amelyet a budapesti házasságok (és válások) monográfiája, a statisztikus Szél Tivadar rajzolt meg, és adott közre a két világháború között.⁴ Ez az 1926–1928-ban felbontott házasságok statisztikai adatai alapján, az annak idején a fővárosban létesült frigyek megkötésének helye (kerülete) szerint, a megfelelő években tartott új esküvők számához mérten ábrázolja a korabeli válási gyakoriságot. Szél, összhangban a művét uraló, Trianon árnyékában megfogalmazott közép-osztály-kritikával, arra a következtetésre jutott, hogy Budapesten „a szegény, műveletlen kerületekben az elválás ritka, a gazdagokban pedig gyakori”. A budai kerületek gyenge válási hajlandóságát, amely a fővárosi térhez kapcsolódó sztereotípiák szintjén nyilvánvalóan ellentmondott e megállapításnak, alapvetően az ottani lakosok „családi érzésének erősebb voltával” magyarázta. A magyarázat másik gyenge pontját, a pesti Belváros (IV. kerület) alacsony viszonyszámát, egyúttal azzal mentette, hogy a ténylegesen a „családi életre való gyenge hajlandóságot mutató” Belvárosban számos idegen, vagyis nem kerületi lakos kötött házasságot, amely így mesterségesen visszavetette a válási gyakoriság helyi, valójában sokkal magasabbra becsülhető mutatóját.⁵ Végül a morálstatisztikus sajátos „modernizációs” keretbe ágyazta mondanivalóját, amikor a „gazdag kerületek” lakóinak magas válási gyakorisága végső okaként a lezajlott mentális-történelmi változásokat jelölte meg: „Neomalthizmus, feminizmus, szabados világnézetek, valamint a kereső nők magas aránya rendszerint jellemzőek az elválások magas arányát mutató néprétegekre”.⁶

Mindamellet, ha eltekintünk ideologikus premisszáitól, Szél kísérlete módszertanilag több ponton kifogásolható. Mindenekelőtt azért, mert csupán egyetlen időmetszetet vizsgált meg, amely eleve nem adhatott alapot megfelelő, történelmi mélységű következtetések levonására. Másodsor: az 1926–1928-ban elváltakat nem aktuális lakhelyük, hanem az eskető anyakönyvi hivatal helye (budapesti kerülete) szerint vizsgálta. Az még a kisebb baj, hogy a válóper idején tartott lakás már gyakran nem abban a kerületben feküdt, mint a házasságkötés időpontjában (az ellenkező irányú költözködések nagyobb tömegben kiegyenlíthették egymást) – nagyobb baj az, hogy Szél ezzel az eljárással kizárta látóköréből a vidéken megházasodó, többnyire a vándormozgalommal a fővárosba érkező majdani válóperes feleket, akiknek térbeli eloszlása jelentősen eltérhetett a Budapesten esküdtekétől. A kerületi lépték egyúttal túlságosan elnagyolt, főként ahhoz képest, hogy a szerző „gazdag” és „szegény” városnegyedeket kívánt összehasonlítani. Végezetül az is kifogásolható, hogy a lakhelyen kívül más változót nem vitt elemzésébe, noha például a társadalmi rétegződés területi változatainak vizsgálata, tézise alátámasztása végett, kulcsfontosságú lett volna.

A továbbiakban Szél Tivadar nyomdokain haladva – és vizsgálatának buktatóit lehetőleg elkerülve – a budapesti (pest-budai) válások korai időszakában térképezem fel a válóperes felek területi megoszlását. Megjegyzendő, hogy az egzakt időhatárok-

nak (1869, 1906) nincs különösebb jelentősége, (azok egyébként a válóperes mintavétel első és utolsó irattári évfolyamával esnek egybe), mindössze a válások fővárosi elterjedésének kezdeti korszakáról van szó, a 19. század utolsó harmadában, illetve a 20. század elején. Írásom „dinamikus kartográfiával” kísérletezik, vagyis, amennyire lehet, különböző időmetszetekben készített „térképeket” hasonlít össze, felhasználva az álló népességre, és részben a népmozgalomra vonatkozóan publikált korabeli statisztikákat.

A FORRÁSOK ÉS A MÓDSZER

A bírósági válási statisztikai lapok, amelyeket annak idején Szél Tivadar használhatott volna, nem a peres felek aktuális lakcímeit, hanem csak az utolsó együttlakás helyét (település, törvényhatóság) adták meg: ezért volt kénytelen a fővárosi házasságkötési helyek kerületi eloszlását felmérni.⁷ Munkám – ettől eltérően –, mindig a Budapesti Királyi Törvényszék (és, a korai időszak tekintetében, városi „jogelőd” bíróságai) által hozott válóperes ítéletekben rögzített lakcímekeket veszi figyelembe. Közelebbről négy, egyenként három, annak idején a kereset beadásának ideje szerint képződött irattári évfolyamot (1869–1871, 1879–1881, 1888–1890, 1904–1906) magába foglaló időmetszetet alkalmaztam. Megjegyzendő, hogy az 1896 előtti időmetszetekben jelen vannak – nem lévén ugyanis ok kizárásukra – a budapesti lakhelytel rendelkező, jogtechnikai okok miatt Erdélyben, az unitárius egyházi bíróság előtt válóper indító személyek is. Számuk 1888–1890-ben volt jelentős.⁸

Az ítélet bevezető részében, a bírósági fogalmazó által feltüntetett lakcímek egyébként vélhetően a kereset beadásakor közölt, mindkét félre vonatkozó adatokat tükrözik. Az esetek egy kisebb részében az ítélet külzetén, a kiadványozásra vonatkozó utasítások között, a tárgyaláson meg nem jelent alperes aktuális értesítési címével találkozhatunk, ami szintén fontos, mert ez az adat a korai időszakban hiánypótló szerepet tölt be. Előljáróban le kell szögezni, hogy miután teljes pertestek csak kivételesen őrződtek meg, s más forrásokból is csak töredékes információk szerezhetők be, a házaspárok együtt- vagy különélésére, valamint a megindított válóper alatti mobilitásának,⁹ lakásviszonyainak, szomszédsági hálójának aprólékos vizsgálatára, bármennyire kívánatos lenne, nincs mód.

A válóperes ítéletekkel kapcsolatosan két alapvető probléma merült fel. Az egyik a lakcímek hanyag adminisztrációja az 1870-es, az 1880-as, és részben az 1890-es években, a másik pedig a válóperes iratanyag közel sem teljes fennmaradása. Ez a tervezett vizsgálatnál, az 1897-ben bevezetett statisztikai adatlapokhoz képest, komoly hátrányt jelentett. A törvényszéki tisztviselők a lakcímek korrekt, csaknem hiánytalan rögzítését következetesen csak a 19. század végétől végezték el, korábban a pereskedők mindössze egy töredékének lakhelyét lehet az ítéletek alapján pontosan, a házszámig hatolva megjelölni. Ezért – jobb híján – olyan levéltári forrásokhoz kellett folyamodni, amelyek az adott személyekre vonatkozóan a kereset beadását közvetlenül megelőzően (legfeljebb egy évvel korábban), vagy a válóper folyama alatt (legfeljebb 1–2 évvel a kereset beadása után) lakcímet közölnek. Az elvégzett hiánypótlás kapcsán fel kell hívni a figyelmet egyrészt a Budapest Főváros Levéltárában talál-

ható budapesti közjegyzői okiratok, másrészt az 1896 előtt válni kívánó katolikus házastársak számára elengedhetetlen, a perindítást általában közvetlenül megelőző áttéréseket adminisztráló protestáns anyakönyvek révén nyert adatokra. Nélkülözhetetlennek bizonyultak továbbá a nyomtatásban 1880–1881-től napvilágot látó fővárosi lakjegyzékek. Az adatgyűjtés nyomán meglehetősen gyakran előfordult, hogy egy peres félhez több „érvényes” lakcímet lehetett kötni (ami nem meglepő, tekintettel arra is, hogy – leszámítva a korban szokásos gyakori lakóhelyváltoztatást – a házas életközösség felbomlása óhatatlanul magával hozta a közös lakás feladását, s a felek elköltözése számos esetben átmeneti megoldást eredményezett). Ezek közül prioritást kapott a különböző időpontokban ismétlődő, vagy a kereset beadásához legközelebbi időpontban feltüntetett cím. Lakjegyzékek által hozott adatokat egyébiránt csak akkor vettünk figyelembe, ha más forrásból nem sikerült megfelelő címhez jutni.

A legkorábbi időszakban az összes ismert válóperes fél 42 %-ának lakhelyét egyáltalán nem sikerült azonosítani. Ez az arány a későbbi időmetszetekben sokkal kisebb, de ugyancsak jelentős (1879–1881-ben 15 %, 1888–1890-ben 25 %, 1904–1906-ban 12 %).¹⁰ Az összes – legalább a település szintjéig – ismert lakhely között azonban idővel javuló tendenciát mutat a pontos fővárosi címek hányada: míg 1869–1871-ben csak 47 %, 1879–1881-ben 67 %, addig 1888–1890-ben 81 %, a századelős időmetszetben pedig 80 %. Érdekes megemlíteni, hogy az összes pontos budapesti cím legkorábban mindössze 30 %-a, 1879–1881-ben 25 %-a, 1888–1890-ben 28 %-a származik válóperes ítéletből; a századelőn viszont a pontos fővárosi címmel bíró peres felek 92 %-a esetében már nem kellett más forrást használni. A szóban forgó lakhelyek többségét a 19. században levéltári forrásokból, vagy lelkészi hivatalokban őrzött betérési anyakönyvekből ismerjük; a publikált lakjegyzékekből nyert adatok aránya 1879–1881-ben, és 1888–1890-ben jelentős, 20 % körüli. A legelső időmetszetben még nem állt lakjegyzék rendelkezésre, 1904–1906-ban pedig ugyanez a hányad már csak 5 %-ot tesz ki.

A legfontosabb kérdés, hogy a különböző forrásokból kiszűrt lakcím-adatok mit reprezentálnak, illetve megfelelően reprezentálják-e a jelenség fővárosi súlyát, területi megoszlását. A nehézséget az jelenti, hogy 1896 előtt nem csupán a budapesti válópert indítók, de még a megfelelő években elváltak pontos számát sem ismerjük, mivel az erre vonatkozó utólagos népmozgalmi statisztikai összeállítás megbízhatatlan.¹¹ Az irattározott válóperek száma alapján azonban többnyire – leszámítva a legkorábbi időmetszetet – következtetni lehet arra, hogy mennyire teljes vagy hiányos egy-egy év iratanyaga.¹² A vizsgálatnál felhasznált évfolyamok kiválasztásánál, adott esetben, ezt a szempontot is érvényesíteni kellett (ezért „csúsztott” korábbra, 1888–1890 közé, a harmadik időmetszet: az 1891-ben indított válóperek ugyanis egy kivételével megsemmisültek). A századforduló körüli időmetszetek (1888–1890, 1904–1906) kisebb hiányait más eljárással lehetett orvosolni. Miután 1907-ig még valamennyi elsőfokon befejezett válópert felülvizsgálatra felterjesztettek a Budapesti Királyi Ítéltáblára (onnan pedig a Kúriára), az 1891-től fennmaradt ítéltáblai mutatókönyvekből valamennyi, legalább az elsőfokú ítéletig eljutó férj és feleség neve megismerhető.¹³ A mintavétel szempontjából nyilvánvalóan az 1891., illetve az 1906. évi kötetek relevánsak: ezekből az összes, a törvényszéki anyagban elő nem forduló

pereskedő nevét ki lehetett gyűjteni, jöllehet azután egy jelentős részüket, főként a századelős processzusok résztvevőit, nem sikerült azonosítani, és/vagy az egyes személyekhez lakcímet rendelni.¹⁴

Végző soron a válóperek fennmaradása, illetve az ismert válóperes felek köre 1888–1890-ben állhat legközelebb a teljességhez; ez a kör a korábbiakban kisebb, később viszont jelentős részben hiányosnak tartható. Az abszolút számokból első ránézésre talán nem látszik az aránytalanság. Miközben a mindösszesen 2559 pontos budapesti lakcímből az 1869–1871-es időmetszetre 54, az 1879–1881-esre 308, az 1888–1890-esre 465, addig az 1904–1906-osra nem kevesebb mint 1732 cím esik. Igazság szerint azonban a Budapesti Királyi Törvényszék 1905–1907 között (zömmel ekkor fejeződhetnek be ugyanis az 1904–1906-ban megindított válóperek) 1583 utólagos a fővárosban együttlakó pár, tehát 3166 házastárs esetében hozott bontó ítéletet, akiknek – a rendelkezésre álló mintából leszűrhető tapasztalatok szerint – megbecsülhetően 70 %-a ténylegesen is Budapesten élt, vagyis ekkor, az 1732 tényleges címhez képest, hozzávetőlegesen 500 lakhelyet kell nélkülözni.¹⁵ Hasonló mértékű hiátus korábban, bár a válások száma nem ismeretes, nem valószínűsíthető.

Az egyes időmetszetek egymással való összevetése felettébb problematikus: a válások budapesti elterjedésének térbelisége pontosan, részint tehát a válóperes iratok egyenetlen fennmaradása, részint a különböző forrásokból összeszedett lakcímek változó aránya miatt, bajosan rekonstruálható. Ezzel együtt sem szenved kétséget azonban, hogy az egyes időmetszeteken belül mozogva – talán a legrosszabb adottságokkal bíró 1869–1871-es minta kivételével – arányaiban megfelelően tükröződik a válások területi megoszlása.

A „válási térképek” majdani értelmezéséhez ehelyütt még két észrevételt szükséges fűzni. A szociális összetételt, ami kihathat a térbeli elhelyezkedésre is, a 19. századi időmetszetek esetében némileg a „középosztály” felé tolja el az a kényszerűség, hogy a lakhelyek számottevő részét közjegyzői okiratok, valamint lakjegyzékek alapján lehetett pótolni. Amint magánjogi ügyletekben zömmel biztos egzisztenciával, kisebb-nagyobb vagyonnal rendelkező polgárok voltak érdekelve, úgy a jegyzékben megjelenő, lakást önállóan bérelni képes családfők is, – különösen a századforduló előtt –, túlnyomórészt e körből kerültek ki. Az ebből eredő hibalehetőséget azonban nem ajánlatos eltúlozni, mivel egyrészt a válás intézményét is alapvetően ugyanők használták, másrészt a hiánypótlásnál ugyancsak nagy súllyal estek latba az ilyen szempontból semleges áttérési anyakönyvek. Nem lehet túllépni viszont a felekezeti megoszlás torzulásán, amit az áttérési anyakönyvek felhasználása okoz. Minthogy az 1896 előtt bevett eljárás csaknem kizárólag (máskülönben legális végelválásra képtelen) katolikusok körében dívott, a válópert folytatók csoportjának tényleges felekezeti megoszlása eltér a jelentős részben a matrikulák révén azonosított budapesti lakcímmel rendelkező peres felektől, amennyiben felülreprezentáltak a római katolikusok, illetve alulreprezentáltak az izraeliták. Ennek mértéke zsidó-keresztény dimenzióban állandó: Budapest területén ekkoriban, a tényleges válóperes megoszláshoz képest, mintegy 9–10 %-kal kevesebb zsidó házastárs lokalizálható. A vallási arányok csak az 1904–1906-os időmetszetben nevezhetőek minden további nélkül reprezentatívoknak. Ezzel a torzító tényezővel annál is inkább számolni kell, mivel a budapesti

zsidóság a válások terén rendkívüli aktivitást mutatott (1896 előtt a pereskedők közötti arányuk általában meghaladta a 40 %-ot), s a közösség lakóhelyi szegregációjának mértéke a korszakban közismerten nagy volt.

Végezetül további problémát vet fel, hogy az azonosítható budapesti címmel bíró válóperes felek térbeli eloszlásának változásával párhuzamosan a népesség rendkívüli ütemben gyarapodott, s így a házások budapesti eloszlása is gyorsan változott. Annak megítéléséhez, hogy a térképeken feltüntetett pereskedők abszolút száma az adott időmetszetben soknak vagy kevésnek tartható-e, szükség lenne az adott városrész sajátosságainak, a lakosság összetételének – különösen: vallási, szociális megoszlásának, a házias népesség súlyának – pontosabb ismeretére. Ezért az időmetszetek kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a megfelelő válóperes évfolyamok a lehető legközelebb essenek a népszámlálások időpontjához, amikor a processzusok részeinek csoportját viszonyítani lehet az álló népességhez. E tekintetben kiemelendő az 1906-ban, új módszerrel végrehajtott fővárosi népszámlálás, amelynek eredményeit a Fővárosi Statisztikai Hivatal minden korábbinál részletesebb területi bontásban publikálta. Ez a fő oka annak, hogy az 1900., és az 1910. évi országos népszámláláshoz közeli évfolyamok helyett az 1904–1906 között indított válóperekben felbukkanó lakcímekeket egészítettük ki, és dolgoztuk fel. Míg ezt megelőzően nem ritkán csak kerületenként, esetleg az egyes népszámlálási körzetek teljes álló népességéhez viszonyítva lehetett megállapításokat tenni, addig ekkor a legtöbb körzetben már tisztított válási arányszámok megbecslésére vállalkozhatunk.

VÁLÁS BUDÁN

Kezdjük a vizsgálatot egy viszonylag hamar közhellyé csontosodott, amint Szél Tivadarnál láthattuk, jellegzetesen moralizáló eszmefuttatásokkal összekapcsolódó korabeli térbeli megfigyeléssel, miszerint a főváros budai oldalán élő párok, pesti sorstársaikhoz képest, sokkal ritkábban folyamodtak a házassági kötelék bírói felbontásához. Jóllehet az eredmények összességében véve nem cáfolnak rá e vélekedésre, hiszen a budai válóperes felek a teljes mintában mindvégig alulreprezentáltak, az mégis finomításra szorul, amennyiben, a házias népesség megoszlásához viszonyítva,¹⁶ a jobbparti kerületek súlya a korszakban lassan, de biztosan növekedni látszik. Az azonosíthatóan Budán élő válóperes felek aránya az összes pereskedőhöz képest ugyan valamelyest csökkent (1869–1871: 14%, 1879–1881: 13%, 1888–1890: 12%, 1904–1906: 12%), azonban ez a házias népesség még nagyobb mértékben csökkenő arányához (1881: 23%, 1891: 20%, 1906: 18%) képest relatíve jelentős súlygyarapodást takar. A korai időszak vonatkozásában mindenképpen ki kell emelni még Óbuda meghatározó szerepét: az 1869–1871-ben talált 12 jobbparti pereskedő pontosan fele származott még a mezővárosból (az óbudaiak 7 %-os fővárosi aránya a következő időmetszetben már 2 %-ra esett vissza). Az óbudai tendenciát tekintve viszont, ha tehát csak az egykori szabad királyi várost néznénk, a jelzett budai súlygyarapodás még egyértelműbbnek tűnne.

A Szél által a budai oldal kapcsán emlegetett „családias érzés” intenzitása termé-

szetesen nem mérhető, ehelyett inkább, – első helyen – a felekezeti szerkezet, és a jogi változások jelentőségét érdemes hangsúlyozni. A jobbparton általában véve azért kerülhetett sor relatíve ritkábban a házasság felbontására, mert – mint az közismert – a népességen belül, illetve a házások között fővárosi viszonylatban is magas volt a katolikusok aránya. A katolikusok számára pedig csak egy, a kiegyezést követően hozott törvény tette áttételesen, herézis árán, lehetővé a válást. Így nem csoda, hogy az 1869–1871-ben a budai oldalon kimutatható 12 válóperes fél közül még mindössze 3 (áttért vagy ténylegesen) római katolikust találunk; emellett, 2 protestánson kívül, nem kevesebb mint 7 zsidó vallású férfi és nő bukkan fel. A törvény adta lehetőséggel a katolikus házások csak később kezdtek élni: a pontos budai lakcímmel rendelkezők körében az (eredetileg) római katolikusok hányada ugrásszerűen nőtt (1879–1881: 62 %, 1888–1890: 88 %), jóllehet a vizsgált korszak végére csökkent (1904–1906: 63 %). Az 1888–1890-es kiemelkedő arány részben a Kolozsváron elváló, unitárius vallásra betért budai katolikusoknak tulajdonítható.¹⁷ A felekezeti szerepét talán kevésbé látványos módon, de alátámasztja Óbuda imént kiemelt korai súlya is. Az 1869–1871-ben azonosítható 6 óbudai pereskedő kivétel nélkül zsidó vallású volt. A mezővárosiak válóperes aktivitásának városeyesítés utáni visszaesése is hasonló okokkal, mindenekelőtt a korábban jelentős óbudai zsidó közösség szétszedésével (Pestre költözésével) magyarázható.

Kétségtelen azonban –, és ezért Szélnek bizonyos mértékig igazat kell adni –, hogy a budaiaknak a pereskedők csoportján belüli súlya (1869–1871: 13%, 1879–1881: 14%, 1888–1890: 16%, 1904–1906: 16%) még a jobbparti katolikusok fővárosi katolikus népességen belüli arányát (1881: 26%, 1891: 23%, 1906: 22%)¹⁸ sem közelítette meg, vagyis a passzivitásra nem elegendő csupán a felekezeti tényezőt felhozni. További fontos fogódzót jelent viszont, hogy, amint látható, a megfelelő időmetszetekben mérhető arányok közötti különbség komolyan csökkent, következésképpen a Budán élő katolikusok jogi viselkedése egyre kevésbé tért el a fővárosi felekezeti mintától. Meggyőző magyarázat nem adható, de hipotézis formájában megkockáztatható, hogy a jobbpart Pesthez képest megkésett, csak a 20. század elején felgyorsuló urbanizációja – a népességyarapodás kisebb üteme, az épített környezet kevésbé gyors átalakulása, rusztikus „zárványok” (Óbuda, Tabán) később meginduló bomlása stb. – valamiképpen szerepet játszott ezt illetően. A válások terén kiemelkedő szerepet játszó iparos-kereskedő réteg budai gyengesége közvetve ugyancsak erre utalhat. Meg kellene vizsgálni továbbá, hogy volt-e jelentősége a viszonylagos vallási homogenitásnak, a válás kapcsán mintaadó kisebbségek, különösen a zsidóság kisebb budai arányának – általánosabban: a városi „olvasztótégely” csekélyebb hatékonyságának.

A BUDAPESTI KERÜLETEK „RANGSORA”

Szél Tivadar 1926–1928-as budapesti „válási térképe” kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy vajon a válások akkor mért területi eloszlása, illetőleg az egyes kerületek lakóinak válási gyakorisága mennyiben követett kialakult mintákat, illetőleg a két világ-

háború közötti helyzethez képest korábban milyen elmozdulások tapinthatók ki e lépésekben. A válaszadáshoz a különböző időmetszetekben rendelkezésre álló budapesti lakcímekeket kerületenként csoportosítva, majd a házas népességgel viszonyszámokat képezve, az egyes kerületeket ezek nagysága szerint rangsoroltam. Más eljárást, a teljes álló népességhez való viszonyítást kellett alkalmazni 1869–1871-ben, mivel az 1869. évi népszámlálás nyomán nem került közlésre a házas népesség kerületi megoszlása. A kapott eredményeket még kiegészítettem Szél 1926–1928-as felméréseinek viszonyszámaival (ő szintén a teljes népességhez viszonyított). Összefoglalva ez látható az 1. táblázatban.

kerület	1869–1871	helyezés	1879–1881	helyezés	1888–1890	helyezés	1904–1906	helyezés	1926–1928	helyezés
I.	0,19	6	3,27	7	4,22	7	8,41	9	0,89	8
II.	0,04	8	4,32	5	4,47	6	13,28	6	1,26	6
III.	0,27	3	1,54	9	1,54	9	9,06	8	0,76	9
IV.	0,44	1	16,23	1	14,87	1	26,77	1	1,48	3
V.	0,32	2	6,36	3	7,04	3	12,45	7	1,39	5
VI.	0,26	4	6,85	2	7,18	2	16,83	3	1,57	1
VII.	-	-	5,45	4	6,89	4	20,00	2	1,5	2
VIII.	0,24	5	3,72	6	5,02	5	16,49	4	1,47	4
IX.	0,05	7	2,19	8	4,02	8	13,39	5	1,11	7
X.	0,00	9	1,34	10	0,59	10	7,63	10	0,65	10

1. A budapesti válóperes felek ismert fővárosi lakcímeinek 1000 házas nőre eső száma kerületenként, és az egyes kerületek eszerint képzett rangsora (1869–1871-ben, és 1926–1928-ban 1000 lélekre eső válások száma, és az eszerinti kerületi rangsor)¹⁹

Még mielőtt rátérnék a táblázat értékelésére, ismételten hangsúlyozni kell, hogy az abban megjelenített viszonyszámokat – Szél adatsorának kivételével – nem szabad „válási (válóperes) rátaként” kezelni, hiszen a ténylegesen Budapesten élő pereskedők pontos számáról, és kerületi megoszlásáról nincs adat (nem beszélve arról, hogy Széltől eltérően, három éves átlag helyett, valamennyi válóperes szereplőt figyelembe vettem). Ugyancsak vigyázni kell az egyes időmetszetek eredményeinek összevetésével, mert a különböző minták reprezentativitása eltérő. Az 1879–1881-es, illetve az 1888–1890-es minták szerkezete ráadásul – a korábban elmondottak értelmében – utólagos korrekcióra szorul, amennyiben a zsidók által sűrűbben lakott kerületek (V., VI., VII.) viszonyszámait mindenképpen felfelé kell módosítani.

A táblázat tanúsága szerint, ha a mind közül a legbizonytalanabb reprezentativitású legkorábbi időmetszetet nem tekintjük, jelentős elmozdulásokat csak a századforduló környékén lehet kimutatni. A legnagyobb válási gyakoriságot a vizsgált korszakban mindvégig a pesti Belváros (IV. kerület) produkálta. Emellett szintén kiemelkedő volt a Teréz- és Erzsébetváros (VI., VII. kerület), továbbá, – legalábbis a 19. század végéig –, a Lipótváros (V. kerület) rátája. A rangsor végéről nézve ugyancsak folyamatosan konstatálhatjuk Óbuda és Újlak (III. kerület), valamint különösképpen Kőbánya (X. kerület) lakóinak gyenge válási hajlandóságát. A 20. század elejére azonban, ami a „középmezőnyt” illeti, kisebbfajta átrendeződés mutatkozik. Az egyik oldalon a József- és Ferencváros (VIII., IX. kerület) „felzárkózásának” lehetünk

tanúi. A legtöbb helyet a rangsorban a Józsefváros lépte előre, amelynek a korszak kezdetén gyanítható válási rátája még a budai kerületekéhez állt közel, a századelőn viszont már a Terézvároséval vetekedett. Ezzel szemben az e téren korábban nagyon is aktív lipótvárosi házaspárok a 20. század elején már egyértelműen a képzeletbeli „középmezőny” végén találhatóak. A budai oldalon szintén fontos változás, hogy a korábban egymáshoz közelítő rátát produkáló, a Vár, a Tabán, és a Krisztinaváros alkotta I. kerület, illetve a Vizivárosból, és az Országútból álló II. kerület útjai e tekintetben szétváltak: míg előbbi válási gyakorisága Óbuda-Újlakéhoz hasonult, utóbbié a „szolidabb” pesti kerületekéhez közelített.

Nem tanulságok nélkül való megnézni a vizsgált korszakon túllépő következő két évtized fejleményeit. 1926–1928-ban a Belváros már korántsem játszott e téren olyan kiemelkedő szerepet, mint a 19. században: a Teréz- és Erzsébetvárosban élő házaspárok válási gyakorisága ekkor már egyértelműen meghaladta az egykori *city*-ét. Egyebekben meggyőződhetünk arról, hogy a századforduló környékére tehető, fentebb konstatált elmozdulások többnyire korántsem pillanatnyi változásnak, a véletlen művének tulajdoníthatók: a Józsefváros „előretörése”, a jobboldalon pedig a II. kerület kiválása, s az I. kerület visszaesése tartósnak bizonyult. Ami viszont korábban nem tartós, csupán időleges változásnak tekinthető: a Ferencváros századelős helyezéshöz képest némileg visszaszorult, illetve a Lipótváros megint előrébb lépett.

A változásokat kétségtelenül könnyebb megállapítani, mint magyarázni. A Szél által felfedezett szembeállítás, amely „gazdagként” és „szegényként” osztályozta (személyesítette meg) a fővárosi kerületeket, annak a belátásnak adott térbeli dimenziót, miszerint a válás használói között felülreprezentáltak voltak a „középosztályhoz” sorolható házaspárok.²⁰ Ez korszakunkra fokozottabban érvényes, mindazonáltal a dichotómia magyarázó ereje felettébb kérdéses.

A 19. század végétől, különösen a házassági törvény bevezetése után, Budapesten világosan kitapintható a válás demokratizálódása, azaz a korábban meglehetősen exkluzív jogintézmény használói növekvő számban és arányban kerültek ki az alsóbb néprétegekből (munkások, kereskedő-, és iparossegédek, altisztek, szolgák). Így a „gazdagnak” még a sztereotípiák szintjén sem nevezhető József- és Ferencváros házaspárainak századforduló körül egyre erősödő válási hajlandósága mögött, – amely átformálta a kerületek közötti „rangsort” –, jórészt éppen eme társadalmi (foglalkozási) csoportok növekvő aktivitása állt.

A legjobban megragadható 19. század végi, 20. század eleji változások kapcsán kézenfekvő az időközben végrehajtott jogi reformra hivatkozni. Az 1895 őszi életbe lépő házassági törvény azzal, hogy a katolikus polgárok előtt is megnyitotta a jogintézményt, valóban ösztönözhetette a túlnyomórészt katolikus lakosságú kerületek aktivitását, és általában véve csökkentette a 19. században még kirívó területi különbségeket. Ebbe az összefüggésbe lenne illeszthető a József- és Ferencvárosban élők válási gyakoriságának látványos növekedése. E hipotézist azonban kevésbé támasztja alá az, ami Budán látható, és ami egyébiránt megkérdőjelezi, hogy lehet-e a vizsgált jelenséggel kapcsolatban minden további nélkül, csupán „Budáról” beszélni. A III. kerület megelőző passzivitásának oldódása ugyan még magyarázható volna a jogi változásokkal, az I. kerület „lecsúszása” azonban e tekintetben váratlan fejleményt képez.

A korábbi korszakot illetően hivatkozhatunk a zsidó városiakok – fentebb már

említett – kiemelkedő válási rátájára is. A táblázatban szereplő viszonyszámok rendszerint ugyanis magasabbak azokban a városrészekben, ahol jelentős arányban éltek zsidó vallásúak: ilyen a Lipót-, főként pedig a Teréz-, és Erzsébetváros. Az a „felfelé ívelő” pálya, amelyet ebben a vonatkozásban – nem mellesleg, a zsidó házások számára kedvezőtlen jogi változástól függetlenül – a felekezet legerősebb koncentrációját mutató VI. és VII. kerület járt be, megerősítheti a feltételezett összefüggést. Ezt sem lehet azonban szabályként prezentálni, hiszen egyrészt a Belváros lakóinak korabeli mércével mérve rendkívüli aktivitása alapvetően nem ehhez a tényezőhöz köthető, másrészt a Lipótváros válási népmozgalmának „lanyhulása” e keretben nem nagyon magyarázható.

Végezetül számolhatunk, mint Budával kapcsolatban tettük, az urbanizáció városrészenként eltérő ütemével. Amint láttuk, a válások leginkább, hosszabb távon, azokban a kerületekben kaptak lábra, amelyek népességgyarapodása a leggyorsabb volt. Ebben a kontextusban a Teréz- és Erzsébetváros „kiemelkedése” nem csupán a zsidó népesség magas részarányával magyarázható, s más értelmet nyerne a József-, és részben a Ferencváros „felzárkózása” is. Jó volna persze másfajta mutatókat, eljárásokat is kidolgozni, hiszen a népességszám növekedésének üteme csak az urbanizáció egyik vetületét villantja fel. A leggyorsabban benépesülő Kőbánya területén válás relatíve, a közeledő tendencia ellenére, mindvégig ritkán fordult elő. A Belváros e téren aktív lakossága éppenséggel mindvégig stagnált, sőt csökkent, s a II. kerület relatíve, a másik két budai kerülethez képest, magas válási gyakorisága mögé sem állítható rapid népességgyarapodás.

A VÁLÁSOK TERÜLETI MINTÁZATAI

Szél Tivadar előbbieken követett elemzésének egyik alapvető hiányossága, hogy az általa eszközölt vizsgálat léptéke nem tette lehetővé koncepciója alátámasztását. Valóban, a kerületi bontás inkább el-, semmint felfedi a változások lényegét, amely nem egyszerűen a válások számszerű gyarapodásában, sokkal inkább területi kiterjedésében jelölhető meg. Így ha kerületek helyett nagyvárosi övezeteket vizsgálunk, máris jobban nyomon követhető a jelzett folyamat. Ennek megfelelően a különböző időmetszetekben rendelkezésre álló pesti lakcímeket, a városmagot képező IV. kerületen kívül, a Nagykörúton innen és túl eső városrész szerint csoportosítottam (Budán hasonló bontás részben kivihetetlennek, részben – a korábbi elemzés nyomán – feleslegesnek tűnt). Az eredményeket a 2. táblázat szemlélteti.

	1869–1871	%	1879–1881	%	1888–1890	%	1904–1906	%
Belváros (IV. kerület)	11	22,92%	65	24,25%	61	14,49%	90	5,88%
V–IX. kerület körúton belül	29	60,42%	143	53,35%	221	52,49%	428	28 %
Nagykörúton kívüli városrészek	8	16,67%	60	22,38%	139	33,02%	1011	66,12%

2. Az egyes pesti övezetekben található válóperes felek száma és a megfelelő időmetszetekben egymáshoz viszonyított aránya

Ebben az összevetésben is kitűnik, hogy a szűkebb városmag, azaz a Belváros pereskedő lakóinak súlya rohamosan csökkent, egyre inkább közelítve a IV. kerületi pesti népességen belüli arányához (1881: 10%, 1891: 7%, 1906: 4%).²¹ Hasonlóképpen alakult a Kis- és Nagykörút között fekvő városrészek szerepe. A 19. században az ismert lakcímmel bíró budapesti válóperes felek stabilan több mint fele élt ebben az övezetben (a legkorábbi kiugró hányad alighanem a zsidó válóperek korabeli gyakoribb előfordulásának tulajdonítható), a századforduló nyomán azonban

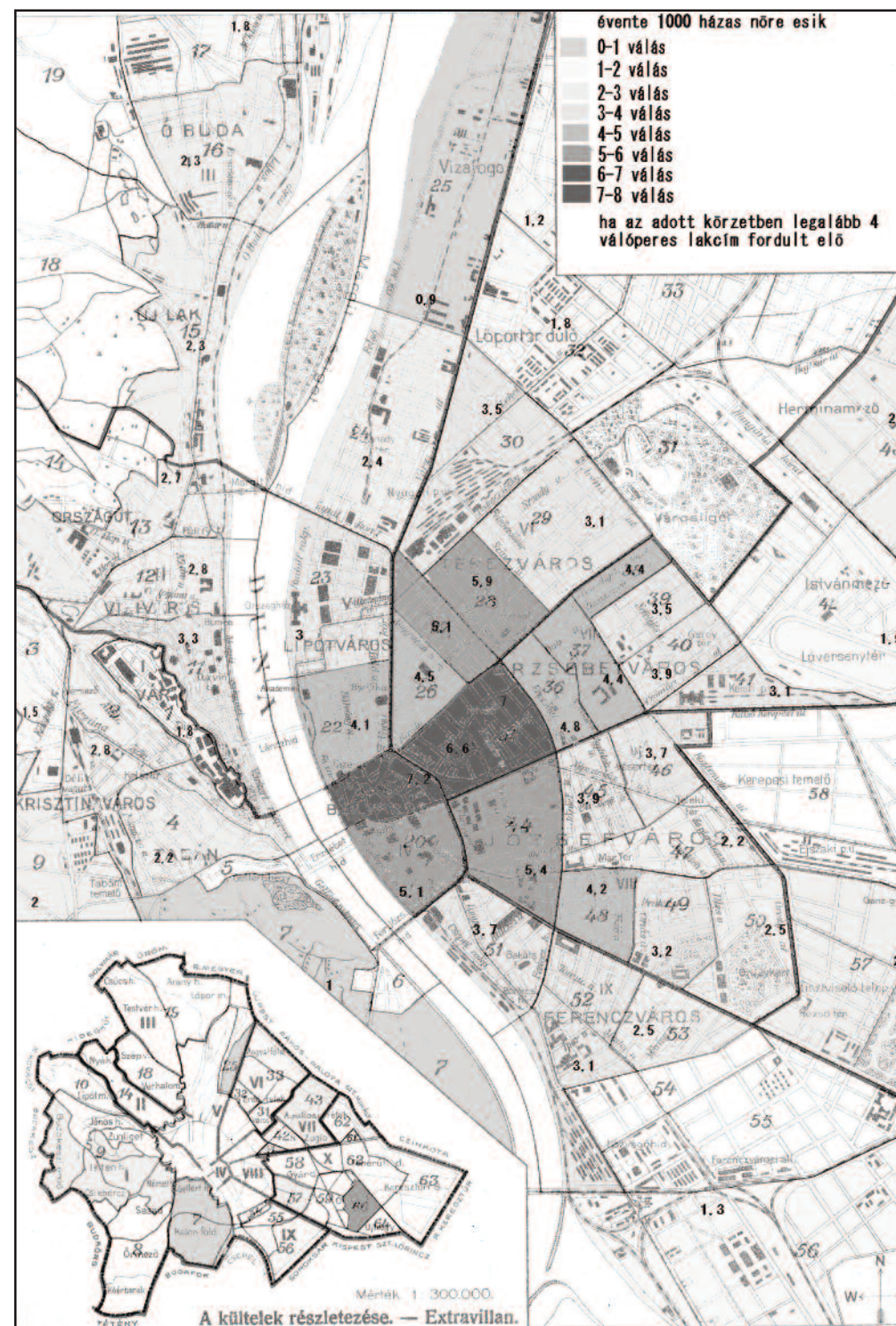
ez az arány közel egynegyedre zsugorodott, ugyancsak az itt lakók balparti népességen belüli súlya (1891: 43%, 1906: 23%) felé tendálva.²² Az abszolút számokból, bár az egyes időmetszetek effajta összevetésével óvatosan kell bánni, érzékelhető, hogy a százalékos érték visszaesése ellenére a válások növekedése nem torpant meg. A magyarázatot sokkal inkább a Nagykörúton kívüli övezet súlyának 1888–1890 és 1904–1906 közötti megduplázódásában találjuk. A pesti pereskedők csoportjában elért 66%-os arány a népességen belüli 73%-os (avagy a házasság népességen belüli magasabb, 76 %-os hányadot) csak megközelíteni tudta, de a korábbi aránypárhoz (pereskedők: 33 %-pesti népesség: 50%) képest a változás kétségtelenül óriási volt.²³ A 20. század elején mindenesetre már a főváros olyan részein találunk nagy, vagy viszonylag jelentős számban válóperes feleket, amelyek két-három évtizeddel korábban még ritkán lakottak, vagy csaknem néptelenek voltak! Közlebről feltűnő a lakcímelek századeleji sűrűsége az V. kerület Lipót körúton kívüli negyedeiben; még inkább a VI. kerület Teréz körúton túl, a Nyugati-pályaudvarhoz közel, valamint a vasútvonal másik oldalára eső, a Váci út által határolt népszámlálási körzeteiben; a VII. kerület közvetlenül az Erzsébet körútnál fekvő, továbbá a Keleti-pályaudvar közelében, az Aréna úttól a Rottenbiller utcáig terjedő részében (de az egykori külterületeken is); a VIII. kerület egyes József körúton kívüli körzeteiben; ugyanígy a IX. kerület Ferenc körúton túli, korábban szinte „láthatatlan” negyedeiben.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a jelenség vonatkozásában tetten ért korábbi éles területi egyenlőtlenségek teljesen eltűntek volna. A balparti nagyvárosi övezeteken belül, az egyes városnegyedek között továbbra is számottevő különbségek lehetnek. Ekként a válóperes lakcímelek előfordulásának gyakoriságát illető impressziók a kisebb városrészek vonatkozásában nagyon is félrevezetőek lehetnek, hiszen egy-egy környék népsűrűsége, a házasság népesség aránya annak idején rendkívül eltérő lehetett. Válási rátákat (tisztított válási arányszámokat) megbecsülni viszont csak a legkésőbbi időmetszetben (1904–1906) vagyunk képesek, amikor mind a válások, mind a kisebb népszámlálási körzetekben élő házasság népesség pontos számát ismerjük. Magam a hivatalos statisztikában szereplő 1905–1907. évi budapesti válások hároméves átlagát alapul véve, az összes esetszámot (illetve annak 70 %-át, mivel a minta alapján nyert tapasztalataim szerint mintegy 30 % volt a válóper megindításakor már nem Budapesten élő házastársak aránya) az 1904–1906. évi válóperes minta területi megoszlása alapján az 1906. évi fővárosi népszámlálás körzeteihez rendelve, illetőleg a házasság népesség nagyságához viszonyítva számítottam körzeti válási rátákat. Az így kapott eredményeket a tanulmányhoz csatolt térképmelléklet teszi szemléletessé.

Ez tehát egyfajta „pillanatfelvételnként”, a fentebb, nagy vonalakban kitapintott folyamatok – a vizsgált korszak tekintetében – végeredményeként fogható fel.

Az 1905–1907. évi válások kalkulált területi megoszlása alapján számolt (évi átlagos) válási ráta általában véve kiemelkedő volt a *city* területén (inkább a Belváros, s kevésbé a Lipótváros legbelső körzetét érintően), a Teréz-, az Erzsébet-, és a Józsefváros városmaghoz közel fekvő, illetőleg a Teréz- és Erzsébetváros Nagykörúton kívül elterülő negyedeiben. Megjegyzendő, hogy Kőbánya központja valószínűleg – a bizonytalanságot a népszámlálási körzeteknek a publikált korabeli térképen nehezen kivehető határai okozzák – ugyancsak meglepően magas válási gyakoriságot produkált. Az előbb tárgyalt városrészekétől elmaradva, de a ráta még mindig magas volt a Lipót körúton belül; a Nyugati pályaudvarnál a Váci út mentén; az Aréna útig terjedő negyedekben; a József körúton kívül, a Kerepesi (Rákóczi), valamint az Üllői út mentén fekvő körzetekben; a Ferenc körút két oldalán. A Duna jobbpartján csak a Alsó-Vizivárosban találunk ezekhez fogható rátát. Ezzel szemben Buda, és a külterületek általában véve – már ahol értékelhető eredmények birtokában vagyunk – jelentősen gyengébb válási hajlandóságát konstatálhatjuk. Kifejezetten alacsonyak az arányszámok a jobbparti külterületeken; a Lipótváros külső, Dráva utcán túli; illetve a Terézváros Váci út másik oldalán elterülő részében (az Aréna úton túli Angyalföldön); az Erzsébetváros Aréna úton kívül fekvő, istvánmezei negyedében; végül a Külső-Ferencvárosban.

Már a körülményes leírásból is látható, hogy a budapesti válások területi mintázatait nem lehet olyan szimpla képletekre, mint a „gazdag”-„szegény” dichotómia visszavezetni. A századelős arányszámok ugyan még mindig a Belváros, és a Nagykörúton belüli – ha tetszik: „gazdag” – övezet relatív „fölényét” mutatják, magam azonban inkább a (sajnos csak nagy vonalakban felrajzolható) időbeli elmozdulások jelentőségét hangsúlyoznám. A vizsgálatok e tekintetben még inkább megerősítik a korábban elmondottakat, amennyiben a legdinamikusabb növekedést a város Nagykörút menti, illetőleg azon túli övezete mutatta, miközben a régi központi városrészek súlya egyértelműen csökkent. Ezzel szemben óvatosan felvethető egy másik megközelítés, amely leginkább a kerületi megoszlások vizsgálatánál körvonalazott „urbanizációs hipotézishez” áll közel. A fentebb vázolt változások és a századeleji ráták láttán ugyanis határozottan az a benyomásunk, hogy a válási gyakoriság nagyobbak mutatkozik ott, ahol élénkebb volt a forgalom, és sűrűbbek lehettek a városlakók érintkezései is. Legalábbis feltűnő, hogy a századeleji – a saját környezetéhez képest – mennyire jelentőssé vált a pereskedők két nagy pesti, eredetileg a város peremén elhelyezkedő vasúti csomópont (Nyugati-, és Keleti-pályaudvar) környékén, valamint a Nagykörút mentén (legalábbis annak a Teréz körúttól József körútig terjedő részén) kimutatható száma, és nyilvánvalóan aránya is.

A heterogén városi tér mindenesetre nem passzív szereplő, azaz nem egyszerűen olyan dimenzióját kínálja fel a jelenségnek, amelyen keresztül ismételt kimutatható a hagyományosan vizsgált tényezők (demográfiai adottságok, felekezeti összetétel, társadalmi rétegződés) hatása, hanem a válásokat ösztönző (vagy visszafogó) független változóként vehető számba. Ilyen megfontolásból érdemes még tovább menni, és megnézni, hogy ezzel összefüggésben mennyire játszott szerepet az egyes kerületekben, nagyvárosi övezetekben, illetőleg népszámlálási körzeteken belül élők válási gyakoriságát kétségtelenül befolyásoló vallási hovatartozás, és a szociális pozíció (foglalkozási hierarchiában elfoglalt hely).

Az osztályozás egyértelműsége miatt technikailag könnyebb mérlegelni a konfeszionalitás és a városi tér kölcsönhatását. A vizsgált jelenség vonatkozásában két budapesti felekezet tekinthető megkerülhetetlennek: az egyik a lakosság abszolút többségét alkotó római katolikus, a másik a válóperes felek ugyancsak számottevő hányadát – 1896 előtt 40 %-át, 1895 után több mint 30 %-át – adó izraelita. (A protestánsok kisebb súlya, a csoport felekezeti tagoltsága, területi szórtsága, illetőleg a katolikusokkal kötött vegyes házasságok magas aránya nem teszi lehetővé megalapozott következtetések levonását.) Hozzá kell tenni, hogy mintánk minősége ebből a szempontból is egyenletlen, nem csak a katolikusok 19. századi, többször említett felülreprezentáltsága miatt, hanem azért is, mert 1895 után a válóperes ítéletek nem tartották fontosnak rögzíteni a házastársak vallását (1896 előtt ezt lényegében minden esetben megtették). Így az 1904–1906-os időmetszetben jórészt csak azon pereskedők felekezeti hovatartozása ismert, akik annak idején Budapesten kötöttek házasságot (a fővárosban tartott esküvők matrikuláit ugyanis a kutatások során mindig visszakerestük). A vizsgálatnál viszonyítási alapként, ahol lehetett, az 1870-es, 1881-es, és az 1891-es országos, valamint az 1906-os fővárosi népszámlálásnak a különböző hitfelekezetekhez tartozók területi megoszlására vonatkozóan publikált adatait használtuk.²⁴

Számításaink szerint a legkorábbi időmetszetben, 1869–1871-ben válóperet folytató pest-budai (jobbára persze: kitért) katolikus felek ismert lakcímeinek 29%-a koncentráldott a Belvárosban, holott 1870-ben a pesti oldal katolikus lakosságának is csak 13%-a élt itt.²⁵ Az arány tartósnak bizonyult (30%), miközben 1881-ben a katolikus népesség mindössze 7%-a lakott a városmagban.²⁶ Ehhez képest a többi kerület – a szintén ide sorolható budaiakról már külön szoltunk – katolikus válási gyakorisága messze vagy kisebb mértékben, de minden esetben elmaradt a katolikus népesség belüli aránytól. Ugyanekkor a fővárosi zsidósághoz tartozó pereskedők ismert lakcímeinek eloszlása sem 1869–1871-ben, sem 1879–1881-ben nem mutat hasonló koncentrációt a saját népességhez képest, sőt az kerületi léptékben általában véve, leszámítva talán a Belvárost, egyenletesnek minősíthető.

A vizsgált korszak második felében tartott népszámlálások már finomabb viszonyításra adnak módot. A 3. táblázaton a korabeli népszámlálások nagyobb területi egységei szerint lehet megnézni a katolikus és izraelita válóperes szereplők, illetve a házas népesség megoszlásait. (Korábban ezt nem lehet megtenni: 1869–1871-ben az

	római katolikus				izraelita							
	1888-1890	1891	1904-1906	1906	1888-1890	1891	1904-1906	1906				
	fő	%	házas népesség (%)	fő	%	házas nők (%)	fő	%	házas nők (%)			
I.b	14	6,14%	7,04%	24	3,97%	5,62%	4	2,56%	1,50%	4	0,98%	1,14%
Ik	0	0,00%	1,62%	6	0,99%	2,92%	0	0,00%	0,35%	2	0,49%	0,60%
II.b	18	7,89%	7,43%	36	5,96%	5,90%	1	0,64%	1,33%	4	0,98%	1,34%
II.k	0	0,00%	0,12%	1	0,17%	0,44%	0	0,00%	0,00%	0	0,00%	0,07%
III.b	4	1,75%	6,77%	29	4,80%	5,86%	3	1,92%	4,07%	10	2,44%	2,48%
III.k	0	0,00%	0,32%	2	0,33%	0,98%	0	0,00%	0,02%	1	0,24%	0,07%
IV.	35	15,35%	5,94%	28	4,64%	3,79%	16	10,26%	3,68%	17	4,15%	2,30%
V.b	15	6,58%	5,73%	36	5,96%	5,34%	19	12,18%	11,61%	31	7,57%	8,34%
V.k	0	0,00%	0,83%	3	0,50%	1,59%	0	0,00%	0,17%	1	0,24%	0,39%
VI.A	14	6,14%	4,13%	17	2,81%	3,23%	31	19,87%	19,38%	61	14,91%	10,57%
VI.B	24	10,53%	8,52%	66	10,93%	7,81%	18	11,54%	10,29%	62	15,16%	14,93%
VI.k	2	0,88%	2,03%	17	2,81%	5,05%	0	0,00%	0,56%	1	0,24%	1,79%
VII.A	18	7,89%	4,22%	32	5,30%	2,99%	39	25,00%	18,72%	57	13,94%	12,44%
VII.B	19	8,33%	7,61%	76	12,58%	10,21%	5	3,21%	11,39%	83	20,29%	21,32%
VII.k	1	0,44%	2,62%	19	3,15%	3,88%	3	1,92%	0,92%	5	1,22%	2,22%
VIII.A	27	11,84%	5,04%	29	4,80%	3,64%	5	3,21%	2,13%	17	4,16%	1,93%
VIII.B	8	3,51%	8,04%	44	7,28%	7,48%	7	4,49%	7,72%	26	6,36%	9,91%
VIII.C	10	4,39%	7,30%	51	8,44%	7,54%	2	1,28%	1,94%	9	2,20%	2,39%
IX.b	18	7,89%	9,20%	62	10,26%	9,14%	2	1,28%	2,85%	15	3,67%	4,16%
IX.k	0	0,00%	0,69%	2	0,33%	1,25%	1	0,64%	0,36%	1	0,24%	0,51%
X.	1	0,44%	4,81%	24	3,97%	5,34%	0	0,00%	1,01%	2	0,49%	1,09%

3. Az ismert fővárosi lakcímmel rendelkező római katolikus, és izraelita válóperes felek száma és aránya kerületrészenként, a házas népesség (1891), illetve a házas nők (1906) megfelelő eloszlásával párhuzamba állítva.²⁷

esetszámok is kicsik; 1879–1881-ben pedig a népszámlálási eredmények csak kerületi bontásban kerültek közlésre.)

Összességében véve a római katolikus vallású válóperes felek budapesti eloszlása egyre inkább közelített a saját (házas) népesség megoszlásához. Különösen látványos a katolikus pereskedők korábbi belvárosi koncentrációja oldódásának felgyorsulása: az 1879–1881-ben mért 30%-hoz képest, 1888–1890-ben már csak 15%-uk, 1904–1906-ban mindössze 6%-uk élt a IV. kerületben (szemben a népesség előbb 6, s a házas népesség utóbb 4%-ával). A táblázatból az is világossá válik, hogy korábban nem egyedül a belvárosi katolikusok válási gyakorisága volt nagyon magas, de az egyes pesti kerületek belső és külső negyedeiben élő hívek jogi viselkedése (válóperes aktivitása) is jelentősen – a Józsefváros esetében egyenesen kirívó módon – különbözött. Ezek a differenciák a századelőre ugyancsak mérséklődtek. Nagyon gyenge válási aktivitást mindkét időmetszetben a külterületek házas népessége mutat. Emellett kiemelendő, hogy miközben 1888–1890-ben még Óbuda belterületén, a Külső-Józsefvárosban, és Kőbányán, addig 1904–1906-ban már csak az I. kerületben találunk feltűnően alacsony arányszámot.

Ezzel szemben a zsidó pereskedők esetében nem tapintható ki efféle „tendencia”. Nagy általánosságban ugyan elmondható, hogy a válóper részesévé váló zsidó házastársak is ott éltek sűrűbben, ahol katolikus sorstársaik, azonban pontosabb eloszlásuk, illetve annak változása, nem egykönnyen foglalható össze. Belvárosi koncentráció-

juk, hasonlóan a katolikusokéhoz, 1888–1890-ben már bizonyíthatóan jelentős volt, de a százalékos értékek csökkenése mellett, később is az maradt. Az Erzsébet, illetve a Józsefváros belső és külső részében élő zsidó pereskedők válási hajlandósága 1888–1890-ben látványosan különbözött, de míg az előbbi vonatkozásban a századelőre lényegében eltűnt, a VIII. kerületben megmaradt. Efféle területi differencia a terézvárosi zsidóság esetében egyébként sem a 19. század végén, sem a 20. század elején nem látható, bár utóbb a kerület Nagykörúton belüli részének súlya kétségtelenül megnőtt.

A válások gyakorisága szempontjából tehát elsősorban a 19. században nem lehetett közömbös, hogy az adott házaspár a város mely részében élt, különösképpen ha római katolikusokról volt szó. Azok a „deviánsok”, akik a házasság szentségét tételező hitelvek, és a felmerülő házassági konfliktusok rendezésének hagyományos módzatai ellenére áttértek és bontópert forszíroztak (illetőleg, kisebb részt, akik akarataik ellenére, a házasság kötelékéhez való ragaszkodásuk dacára, keveredtek abba), főként a Belvárosban, vagy a szomszédos kerületek Nagykörútig terjedő részében tömörültek. Később, a házassági törvény bevezetése után, e tényező már kevésbé tűnik meghatározónak, habár a Nagykörúton belüli körzetekben rendszerint mindkét felekezethez tartozók pereskedési kedve élénkebb maradt. Hangsúlyozni kell azonban, hogy míg a katolikusoknál megragadható bizonyos szabályszerűség, a zsidó válások annál kiszámíthatatlanabban alakultak. E megközelítésben mindenesetre lehetetlen eldönteni, hogy a zsidó házaspárok tágabb és szűkebb lakóhelyi környezete milyen szerepet játszott ezt illetően.

Persze felvetődhet a kérdés, hogy a feltárt, s a jellemzően 19. századi, felekezeti sajátosságok által színezett lakóhelyi mintázat nem inkább a válás jellegzetes szociális bázisával, közelebről pedig mégis csak a Szél Tivadar által kiemelt, területileg megragadható társadalmi különbségekkel („gazdag” belvárosi negyedek *versus* „szegény” külterületek) magyarázható-e. A válaszadás kétségtelenül nem könnyű. A válóperes iratokból a társadalmi pozíció meghatározásához tömegesen csak az előforduló foglalkozás-megnevezések nyújtanak támpontot, amelyek a vagyoni-jövedelmi viszonyokról legfeljebb áttételesen tájékoztathatnak. Másrészt, ha a foglalkozási megnevezéseket kategóriákba rendezzük, csupán a pereskedők csoportjáról tehetünk megalapozott állításokat, és az eredményeket az osztályozás eltérő módja miatt csak hozzávetőlegesen lehet összehasonlítani a vizsgált területi egységek népességének hasonló megoszlásával. – Nem is beszélve arról, hogy budapesti foglalkozásstatistika legfeljebb kerületi bontásban áll rendelkezésre.

Kerületenként, az esetszámok miatt, csak az utolsó időmetszetben (1904–1906) érdemes vizsgálni az ismert budapesti címmel rendelkező válóperes felek (férjek) foglalkozásszerkezetét.

A többé-kevésbé közismert kerületi foglalkozásszerkezetek sajátos tükröződését leszámítva, azt állapíthatjuk meg, hogy a jelenség szociális arculata alapvetően nem mutat nagy területi különbségeket, legfeljebb ott, ahol kevés válóperes kezdeményeztek. Ekként ilyen vonatkozásban kifejezetten „szegényként” csak Kőbánya és Óbuda jellemezhető, ahol az iparos-, és kereskedőségek, az „egyéb iparosok”, az altisztek, szolgák, és a munkások hányada a pereskedő férjek körében kiemelkedően magas

volt (62%, illetőleg 60%). Egyik kerületről sem, beleértve a pesti Belvárost is, jelenthető ki azonban, hogy azt „gazdag” válóperes felek dominálták volna. A legvalószínűbben ide utalható kategóriák – földbirtokosok, önálló iparosok, és kereskedők, állami és fővárosi tisztviselők, ügyvédek, orvosok, tanárok, egyéb értelmiségiek – aránya csak a II. kerületben nevezhető kiugrónak (37%), és a IV. kerületben valamennyire magasnak (31%), ahhoz képest, hogy ugyanaz más kerületekben 30% alatt maradt.

A századelős időmetszet már egy a korábbiaktól élesen elütő szituációt tükröz, így mindenképpen meg kell nézni, hogyan alakult mindez időben. Ezúttal, mivel a 19. században viszonylag kevés esettel van dolgunk, durvább bontásban, megint pesti övezetenként vizsgáljuk meg a fentiek szerint „gazdagként”, illetve „szegényként” jellemzett pereskedők eloszlását (4. táblázat), amit a válóperes csoport egészének megoszlásával (vö. 2. táblázattal) összevetve értékelünk.

VÁROSRESZ	1879–88†				1888–1890				1904–1906			
	Gazdag	%	Szegény	%	Gazdag	%	Szegény	%	Gazdag	%	Szegény	%
Belváros (IV. kerület)	20	30,77%	10	23,81%	26	24,30%	10	17,54%	12	5,83%	16	4,51%
V–IX. kerület körúton belül	35	53,85%	21	50,00%	48	44,86%	25	43,86%	74	35,92%	67	18,87%
Nagykörúton kívüli városrészek	10	15,38%	11	26,19%	33	30,84%	22	38,60%	120	58,25%	272	76,62%

4. A „gazdag” és „szegény” válóperes felek (férjek) számszerű és százalékos eloszlása pesti városi övezetenként az egyes időmetszetekben.

A „szegények” alulreprezentáltsága eszerint a Nagykörúton belüli pesti övezetben, különösen a századforduló körüli két időmetszetben tartható jelentősnek. A Belvárosban meglepő módon arányosan, a körúton túli városrészben pedig cseppet sem meglepő módon, nagyobb súllyal voltak jelen a válóperes folytatók között. A „gazdagok” a 19. századi időmetszetekben a Belvárosban koncentráálódtak. A századelőre azonban ez a súly eltűnt: a megfelelő foglalkozási kategóriákba sorolt pereskedők már egyértelműen a körúton belüli övezetben fordultak elő gyakrabban (a látszólagos változást persze részben a zsidó lakcímeik jelzett hiányainak eltűnése is eredményezheti).

A római katolikusok korai belvárosi tömörülése – visszatérve az eredetileg felvetett kérdésre – mindenesetre nem csupán az egyházhoz tartozó (a perindítás előtt tartozott) „gazdagok” lakóhelyi szegregációja számlájára írható: igaz, 1879–1881-ben és 1888–1890-ben együttvéve, azok lakcímeinek 31%-a található a IV. kerületben (az összes „gazdag” válóperes fél 28%-ához képest), de a „szegény” katolikusok jelentős része, 28%-a is itt lakott (ezt az összes „szegény” pereskedő belvárosi 20%-ához mérhetjük). Vagyis a városmag 19. századi római katolikus válóperes szereplői között „gazdagok” és „szegények” szép számmal és komoly súllyal, egyaránt előfordultak.

A kellelénél talán hosszabbra nyúlt elemzés veleje, hogy a válási gyakoriság területi különbségeinél, bár nyilvánvalóan szerepet játszott, biztosan nem alkalmas magyarázatként pusztán a „gazdag” és „szegény” megosztást felkínálni. Ezt legfel-

jobb csak olyan, a nagyvárosba lassan beolvadó egykori „falusias” települések esetében lehetne kiemelni, mint Kőbánya és Óbuda, ahol a pereskedők döntő többsége valóban relatíve „szegénynek” tartható. Ellenben, akár a kerületi megoszlást nézzük, akár nagyvárosi övezeteket vizsgálunk, végső soron az látszik, hogy a „gazdag” és a „szegény” pereskedők az arányok eltolódásával együtt is, egymás mellett éltek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A legfontosabb kérdés, amire a források szabta korlátok között válaszolni próbáltunk, az volt, hogy mire vezethetők vissza a budapesti válási gyakoriság kapcsán a már Szél Tivadar által, a két világháború között (kerületi léptékben) konstatált területi egyenlőtlenségek. Az alkalmazott időmetszetekből először is kiderült, hogy a szóban forgó egyenlőtlenségek időben eltérő mintázatokban öltöttek alakot. A jobbparti városfél lakói, ha a válóperes szereplők egész csoportját vagy csak a domináns római katolikusok eloszlását tekintjük, mindvégig kisebb válási hajlandóságról tettek tanúbizonyosságot, mint a pestiek. Ugyanakkor a 20. század elejéig a két oldal közötti aktivitásbeli differencia észrevehetően csökkent. Ha az egyes kerületeket nézzük, kérdésessé válik, lehet-e minden további nélkül „budai válásokról” beszélni, hiszen a viszonylagos, pesti szinthez közelítő válóperes aktivitásával tüntető II. kerület, az ilyen értelemben „lecsúszó” I. kerület, illetve a századforduló táján „felemelkedő” III. kerület között jelentős különbségek tárhatók fel. A balparton, a képzeletbeli rangsor viszonylagos stabilitása mellett, a századforduló környékén történt jelentős átrendeződés: közelebről a VIII., és – bár a két világháború közötti felmérésből úgy tűnik, ez a változás kevésbé bizonyult tartósnak – a IX. kerület magas válási gyakoriságot mutató városrészekhez való „felzárkózása” emelhető ki.

A válóperes felek (pesti) nagyvárosi övezetek szerinti eloszlásának vizsgálata egyértelművé tette, hogy a jelzett átrendeződés mögött alapvetően a válásoknak a 19–20. század fordulójára tehető területi kiterjedése állt, amit a Nagykörúton túl lakó pereskedők – a válóperes folytatók csoportján belüli, és a (házas) népességhez viszonyított – súlyának megugrásán keresztül ragadható meg. A századelőn, az egyes népszámlálási körzetekben „rekonstruált” válási ráták tanúsága szerint a jogi viselkedés szempontjából húzható határvonalat már nem annyira a városmag és a benépesülő új negyedek, mint inkább a terjeszkedő nagyváros és a peremterületek között képzelhetjük el. Így a korábban egyedülálló válási gyakoriságot produkáló belvárosi körzetek tisztított válási arányszáma már nem haladta meg jelentősen a többi, Nagykörúton belüli városrész mutatóját, illetőleg a Dráva utca-Aréna út-Köztemető út-Orczy út-Haller utca által határolt pesti területen is jelentős rátákat mértünk.

A kimutatott változások magyarázata kapcsán vitatható Szél Tivadar tézise, miszerint a válási gyakoriság területi különbségei mögött a „gazdag” és „szegény” kerületek eltérő aktivitása húzódik meg. Igaz, hogy a válóperes szereplők között felülreprezentáltak voltak a „középosztálybeliek”, akik nagyobb arányban éltek a főváros régi negyedeiben ennek dacára még a korai időszakban sem állapítható meg a különböző társadalmi rétegekhez (foglalkozási csoportokhoz) sorolható pereskedők határozott

lakóhelyi elkülönülése. – Leszámítva, hogy éppen a vizsgált korszak végén ment végbe a „szegény” rétegek válási népmozgalomba való látványos bekapcsolódása, amely a területi eloszlás jelzett átrendeződéséhez is hozzájárult. – Változó összetételben tehát, de a válóperes folytató férjek körében, akár a Belvárosban, akár a külső (Nagykörúton túli) kerületrészekben, mindvégig együtt találtunk „gazdagokat” és „szegényeket”.

Ezzel szemben a területi megoszlás szempontjából fontosabbnak tűnik a felekezeti tényező szerepe, elsősorban a 19. század végi jogi változásokat megelőző korszakban. A válási gyakoriság 19. századi területi különbségei részben a válások terén rendkívül aktív budapesti zsidóság Lipót-, Teréz-, és Erzsébetváros Nagykörúton belüli övezetében való koncentrációjával magyarázhatók. Emellett másik okként a házasság felbontására kevésbé kapható, de tömegénél fogva szintén jelentős – a főváros (házas) népességének nagy többségét lefedő – római katolikus egyház híveinek sajátos viselkedését tártuk fel. 1896 előtt a többnyire kitért római katolikus válóperes felek mindenekelőtt a pesti Belvárosban, továbbá a Teréz-, az Erzsébet-, és különösen a Józsefváros körúton belüli részében tömörültek, miközben Budán, és a Nagykörúton túli övezetben a saját felekezetéhez mérten is alacsony a válási hajlandóság. (Ezek az egyenlőtlenségek egyébként a katolikus válási gyakoriság országosan is mérhető nagyfokú területi különbségeivel állíthatók párhuzamba.)²⁸

Ugyanakkor világos, hogy „felekezeti tényezőként” nem tisztán a hittételeken alapuló különböző jogi tradíciók erejével kell számolnunk, de – prózaibb okként – a házassági jog felekezeti rendszeréből eredő jogi egyenlőtlenségek (procedurális nehézségek, vagy a későbbi fejleményekhez képest könnyebbségek) is alakították a válások 19. századi területi mintázatait. Erre enged következtetni, hogy az esélyegyenlőséget teremtő házassági törvénnyel a válóperes aktivitást illetően mind a fővárosi zsidóság és a római katolikusok közötti, mind a katolikus felekezeten belüli különbségek számottevően csökkentek. A válások területi eloszlása sokkal kiegyenlítettébb lett, köszönhetően annak, hogy a korábban passzivitásával tüntető Nagykörúton túli övezet túlnyomórészt katolikus – és jelentős részben, amint megállapítottuk, „szegény” – lakói a századforduló környékén növekvő számban és arányban adtak be válókeresetet.

Ennek fényében úgy tűnik, hogy a katolikus pereskedők 19. századi lakóhelyi koncentrációját alapvetően a házassági konfliktusok kezelésének-megoldásának eltérő populáris eszközei, a joghasználat különbségei okozták. (Ehhez kapcsolódóan érdekes lenne szintén térképre vinni, és a válásokéval összevetni, a szentszéki ágytől-asztaltól való elválasztások budapesti területi megoszlását is, ami azonban jelen pillanatban nem valósítható meg.)²⁹ A „gazdagok” és „szegények” imént tárgyalt együttes jelenléte ugyanakkor arra enged következtetni, hogy habár az 1896 előtt felmerülő procedurális akadályok (a kitérés kényszere, hosszas pereskedés, gyakran külön szentszéki processzus) kétségtelenül előbbieket hozták előnyös helyzetbe, a házasság felbontása mellett döntő férjek és feleségek mozgatórugóit illetően a „mimézis” szerepét is fontolóra kell venni. Magyarán: az előforduló válóperes esetek, a személyes példák a szűkebb és tágabb lakóhelyi környezetben sokakat követésre ösztönözhetek, függetlenül (vagy kevésbé függően) társadalmi helyzetüktől.

Nyilvánvalónak tűnik, de – ami „közismert”, nem biztos, hogy igaz is – akkurátusan a felekezetiességhez, vagy akár a társadalmi rétegződéshez képest is sokkal nehezebben, csak közvetett módon ragadható meg a válások elterjedésének összefüggése a vizsgált korszakban felgyorsuló városiasodással. A legvilágosabban az látszik, hogy míg a gyorsan terjeszkedő városban, illetve az idővel a Nagykörútig kitolódó város-magban élők válási gyakorisága magas vagy kiemelkedő volt, az eredendően rurális (az őstermelők magas arányát mutató), illetőleg az urbanizáció által kevésbé vagy csak később megérintett városrészek és a külterületek lakói, bármely felekezethez vagy társadalmi réteghez tartoztak is, jóval ritkábban, esetleg – a korai időszakban – lényegében egyáltalán nem folyamodtak a válás eszközeihez. A budai válások ritkasága, a népességyarapodás kerületi mértéke és a válások elterjedtsége közötti kapcsolat, valamint a válóperes felek századelős koncentrációja ugyancsak arra utal, hogy a városiaság foka avagy a városiasodás üteme befolyásolta a házasság, és azon keresztül a jogi viselkedést, ami konkrétan a válási ráták nagyobb mértékében mutatkozott meg.

Végezetül ebben a hagyományos megközelítésben talán, bár hangsúlyozni igyekeztünk, kevésbé vált nyilvánvalóvá a városi tér szerepe. A megfogalmazható szabályszerűségeknek a különböző vizsgálati szinteken részben ellentmondó eredmények, a válások területi megoszlásának ilyen értelemben vett inkonzisztenciája, a mintázatok sokszínűsége mindenesetre arra figyelmeztet, hogy az alaposabb megértéshez „alá kell szállni”, vagyis a nagyvárosi mikrokozmoszban (utcák, háztömbök, szomszédság) zajló házassági konfliktusok aprólékosabb tanulmányozására is szükség lenne. A bevezetőben jelzett kedvezőtlen forrásadottságok ellenére erre már akad töredékességében is figyelemre méltó, követendő példa.³⁰ Jelen, korlátozottabb célt maga elé tűző tanulmány, reményeink szerint, ehhez nyújthat segítséget.

JEGYZETEK

1. *Phillips* 1988: 376–377. Egy kortárs magyar tanulmány a különbséget a városok „erkölcsi légköre” mellett, a megélhetés nehézségeinek, a felekezetek és etnikumok keveredésének (vegyes házasságok gyakoriságának) tulajdonítja: *Bud* 1911: 685–686.
2. A tradicionális családi gazdaságok felbomlásáról: *Phillips* 1988: 361–391.
3. A fővárosi válások számának és arányának alakulásáról részletesebben: *Nagy* 2008.
4. *Szél* 1935: 315–317., illetve XXII. térkép. Ugyanő az 1920. évi népszámlálás által kimutatott elváltak fővárosi területi megoszlását is elemezte: 317–320., illetve XXIII. térkép.
5. *Szél* 1935: 317.
6. *Szél* 1935: 320.
7. A publikált formanyomtatvány legalábbis csak az utolsó együttlakás településére, és a törvényhatóságra kérdez rá. Vö. *Szél* 1935: 282–283. Az eredeti statisztikai lapok korszakunkat illető fennmaradásáról nincs tudomásunk.
8. A budapesti vonatkozású unitárius válásokról bővebben: *Nagy* 2010.
9. A mobilitás és a válási gyakoriság összefüggéséről, holland példán keresztül: *Poppel* 1992: 507–508. Eszerint minél gyakoribbak voltak a költöződések a házasságkötés után, annál valószínűbben került sor a házasság felbontására.

10. A két utóbbi időmetszetben azért, mert az ismert pereskedők csoportját – ezt később még érinteni fogjuk – a fellebbviteli fórum, a Budapesti Királyi Ítéletábla 1891. és 1906. évi mutatókönyvei alapján kiegészítettük. Ezekben az esetekben, mivel a mutató csak neveket közöl, a személyek azonosítása, illetve lakcímük megállapítása többnyire már nem volt lehetséges – alapvetően ez a körülmény rontja le a közölt arányokat.

11. *Nagy* 2008: 116–120. A korai hivatalos statisztika megbízhatatlanságának oka egyébként abban a körülményben rejlik, hogy az állami statisztikusok a válások számát a házassági törvény előtti időszak tekintetében (1876–1894 között) a házassági anyakönyvekben található, a házasság felbontására vonatkozó utólagos bejegyzések alapján próbálták összesíteni. Erről: *Buday* 1897: 627. Miután az érintett, katolikus házasságok egyházi anyakönyvébe a hitelvekkel ellenkező aktus tényét – személyes tapasztalatom szerint – csak kivételesen jegyezték be, a jelzett eljárás nyomán szükségképpen alábecsülték a válások számát ott, ahol – mint Budapesten – jellemző volt, hogy katolikus házasságok protestáns hitre térve szabadultak ki a kötelékből.

12. *Nagy* 2008: 124–125. A Budapesti Királyi Törvényszéken a válópereket külön irattári osztályban (V.) kezelték, rendszerint a kereset beadásának időrendjében végigszámozva az adott évben indult pereket. A kiosztott legmagasabb irattári számból tehát következtetni lehet a megfelelő évben kezdeményezett válóperek számára (jóllehet sok számot elcsatolhattak, illetve a pert félbeszakító megszüntetések is jelentősen csökkenthették a számítható mennyiséget). 1869–1871 között, mivel a „jogelőd” bíróságok részben eltérő metódust alkalmaztak, ez az eljárás nem végezhető el.

13. Erről bővebben: *Nagy* 2008: 130–131.

14. A válóperek a kereset beadásától számított durván 1–2 év múlva jutottak másodfokra, így az 1891-es, illetve az 1906-os mutatóban szereplők pereit zömmel 1889–1890-ben, illetve 1904–1905-ben indíthatták. A még szóba jöhető évekből vagy nem maradt fenn mutatókönyv (1890), vagy a jogi procedúra változása miatt nem lehetett volna hasonlóképpen eljárni (1907).

15. Az 1905–1907. évi bontások száma: *Szél* 1935: 295.

16. Amikor a házasság felbontására (nőkre) történik hivatkozás, a továbbiakban külön megjelölés nélkül mindig a következő forrásokra támaszkodunk: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 188.; 1891: 75.; 1906: 278–279.

17. Az ekkor rögzíthető 15 budai katolikus lakcím közül 5 kolozsvári pereskedő volt. A válási migráció egyébként is alapvetően katolikusokat érintett: *Nagy* 2010: 175.

18. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 88.; 1891: 26; 1906: 250.

19. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 17. és 174.; 1881: 188.; 1891: 75.; 1906: 278–279. A legkorábbi időmetszetben a későbbi VI–VII. kerület, ekkor még Terézvárosként, együtt szerepel. Ugyanekkor a budai oldal népességének száma később fordul elő. (BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 5.) Megjegyzendő, hogy a kevés eset miatt az 1869–1871-es viszonyszámok bizonyosan torzulnak, ezért az elemzés során azokat nem vettük figyelembe. Az 1926–1928. évi adat-sor: *Szél* 1935: 316.

20. *Phillips* 1988: 607–609.

21. A belvárosi népesség arányának számításához: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 188.; 1891: 75.; 1906: 241.

22. A pesti népesség övezetenkénti megoszlása csak a két utolsó időmetszetben számítható: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 2–3.; 1906: 241.

23. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 2–3.; 1906: 241. A házasság felbontásának övezetenkénti megoszlása csak a legutolsó időmetszetben számítható: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906: 278–279.

24. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 204. (csak Pestre vonatkozóan), 1881: 88-89.; 1891: 26-27.; 1906: 250-255.
25. A katolikus népesség kerületenkénti százalékos megoszlása 1870-ből csak a pesti oldalon ismert: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 204.
26. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 88.
27. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 26-27.; 1906: 250-251. Ez utóbbi részletesebb körzeti adatait az 1891-es, alább közölt területi bontásnak megfelelően csoportosítottuk. A kis b-, és k-betűk az adott kerület bel-, és külterületét jelölik. Bővebb leírásra szorulnak a legnagyobb kerületek belterületének részeit jelölő nagybetűk. VI.A=VI. kerület Teréz körútig terjedő része; VI.B=VII. kerület Teréz körúton túli része; VII.A=VII. kerület Erzsébet körútig terjedő része; VII.B=VII. kerület Erzsébet körúton túli része; VIII.A=VIII. kerület József körútig terjedő része; VIII.B=VIII. kerület József körúton túli, a Kerepesi (Rákóczi) út és a Nagystáció (Baross) utca közötti része; VIII.C=VIII. kerület József körúton túli, Nagystáció (Baross) utca és Üllői út közötti része.
28. A fővárosi római katolikusok válásainak 1000 új házasságkötésre számított aránya még a 20. század elején is többszörösen meghaladta a „vidéki átlagot”. Azokban az években, amikor ismerjük az itt és ott elváltak vallási megoszlását (1903-1906, 1908), a budapesti római katolikus elváltak rátája kereken négyszer nagyobb volt, mint a vidéki híveké. SZÉL, 1935: 209., 341.; JELENTÉS, 1903: 46. és 436.; 1904: 46. és 464.; 1905: 28. és 452.; 1906: 39. és 453.; 1908: 39. és 453. (A ráták számítása során az országos adatokból kivontuk a budapestieket, így kaptuk meg a „vidékieket”). Emellett feltételezhető, hogy a házassági törvény előtti szakban a válási ráták közötti differencia még nagyobb lehetett, vagyis e vonatkozásban az urbánus környezet relatíve még nagyobb szabadságot biztosított. Az 1881-es népszámlálás során számba vették az elvált családi állapotú népesség vallási megoszlását, és eszerint a magyarországi római katolikus elváltak (ágytól-asztaltól elválasztottak) több mint 22%-a élt Budapesten (holott a római katolikus népesség mindössze 3 %-a lakott a fővárosban). Szintén érdekes, hogy a törvényhatósági jogú városokban élő katolikusok 39%-ot tettek ki az összes katolikus elvált körében (jóllehet az ott lakó katolikusok aránya a 9%-ot sem érte). NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 114-121.
29. Az Esztergomi Primási Levéltárban őrzött szentszéki perekhez való hozzáférés jelenleg ugyanis nem engedélyezett.
30. Az erzsébetvárosi István (Klauzál) térre vonatkozóan: *Szívós* 2010: 489-492.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

VÁLÓPERES FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára

- IV. 1122. a. Buda Város (Visszaállított) Törvényszéke. Polgári peres iratok
 IV. 1343. f. Pesti Városi (Visszaállított) Törvényszék. Válóperes iratok
 V. 48. b. Óbuda Mezőváros Törvényszéke. Iratok
 VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla. Peres iratok
 VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék. Peres iratok

Erdélyi Unitárius Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár)

- Főpapi Törvényszék. Válóperes iratok.
 Főpapi Törvényszék. Jegyzőkönyvek.

VÁLÓPERES LAKCÍMEK (JELLEMZŐ) FORRÁSAI

Budapest Főváros Levéltára

- VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai
 VII. 152. Zimányi Alajos közjegyző iratai
 VII. 168. Görgei István közjegyző iratai
 VII. 169. Máday Sándor közjegyző iratai
 VII. 170. Jeszenszky Danó közjegyző iratai
 VII. 173. Gászner Béla közjegyző iratai
 VII. 174. Gorove Antal közjegyző iratai
 VII. 175. Steinbach István közjegyző iratai
 VII. 183. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai
 VII. 184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai
 VII. 185. Weiser Károly közjegyző iratai
 VII. 200. Ökröss Bálint közjegyző iratai
 VII. 201. Zarka Dénes közjegyző iratai
 VII. 210. Krajner Emil közjegyző iratai
 VII. 211. Mannheimer Ignác közjegyző iratai
 VII. 212. Grubiczy László közjegyző iratai
 VII. 213. Kiss Aladár közjegyző iratai

Budapest-Kálvin téri Református Egyházközség (Lelkészi Hivatal)

betérési anyakönyvek (1869-1895)

Budapesti Unitárius Egyházközség (Lelkészi Hivatal)

betérési anyakönyvek (1869-1895)

Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség (Lelkészi Hivatal)

magyar egyház, betérési anyakönyvek (1869-1895)

német egyház, betérési anyakönyvek (1869-1895)

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870:

Kőrösi József: Pest szabad királyi város, az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, 1871.

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881:

Kőrösi József: Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második füzet. Budapest, 1882.

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891:

Kőrösi József – Thirring Gusztáv: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második kötet. Budapest, 1895.

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906:

Az 1906. évi népszámlálás eredményei. Budapest, 1914.

Bud 1911

Bud János: Az elválások újabb alakulása hazánkban. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1911. április, 280-304.

Buday 1897

Buday László: Házassági perek az új házasságjog első esztendejében. *Közgazdasági Szemle* 1897. 21. 626-631.

Nagy 2008

Nagy Sándor: Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében. In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, 2008. 115–134.

Nagy 2010

Nagy Sándor: Budapesti válások – Kolozsváron (1869–1895). A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata. Fons 2010/2. 165–213.

Phillips 1988

Phillips, Roderick: Putting asunder. A History of Divorce in Western Society. Cambridge – New York – New Rochelle-Melbourn – Sydney, 1988.

Szél 1935

Szél Tivadar: A budapesti házasságok. Budapest, 1935.

Szívós 2010

Szívós Erika: Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010. 481–499.

NAGY SÁNDOR

THE SPATIAL DIVISION OF DIVORCES IN BUDAPEST (1869–1906)

ABSTRACT

From the middle of the 19th century on, the growth of divorces in the Hungarian capital was parallel phenomenon with the rapid urbanization of Budapest. The study sureveys through the spatial division of divorces in the city the possible, often presumed and rarely proved connection of these processes.

Accordingly a sample of home addresses was taken of our database, respectively of divorce cases sued at four different periods (1869–1871, 1879–1881, 1888–1890 and 1904–1906) in Royal Court of Budapest. This sample contains 2559 home addresses. After the exact localization, the divorce rates, which can be calculated by means of nationwide or local censuses, are examined in the area of the city in different scales.

In general the results seems to prove the role of urbanization in the field of increase in divorce rates. Thus the divorce rate of less urbanized Buda, respectively Óbuda, Kőbánya and of periphery was very low right up to the 20th century or it remained further at this level. But it was much higher in Pest, respectively in the City and districts of Teréz-, Erzsébet- and Józsefváros, where the urbanization process was in advanced stage.

In addition, the expansion of the divorces at the turn of the century in Buda, in the Józsefváros and generally in the zone beyond the Nagykörút indicate the role of the secularization of divorce law (Hungarian Marriage Act 1894) as well as the „democratization” of usage of this legal institution, that is of the growing legal activity of the catholic and poor spouses in Budapest.